

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FILOZOFICKÁ FAKULTA

Ústav českých dějin

Historické vědy – české dějiny

Vojtěch Kessler

Válečné pomníky a historická paměť

K recepci sepulkrálně-militárních památek v českých zemích z válek mezi lety 1757–1914

Military monuments and Historical Memory

Toward the reception of sepulchral-military monuments of Wars between 1757 and 1914

in the Czech Lands

Teze disertační práce

vedoucí práce - prof. PhDr. Ivan Šedivý, CSc.

Praha 2014

Vymezení tématu a obsah práce:

Tématem disertační práce je recepce válečných pomníků na našem území, které se vztahují k událostem z období mezi sedmiletou válkou a prusko-rakouskou válkou. V práci je na pomníky nahlíženo jako na specifická místa paměti, jejichž tzv. druhý život modifikuje historické povědomí o zmiňovaných válečných událostech české, potažmo německo-české společnosti ve sledovaném období. Proměny vztahu k historické památce bývají dynamické; výrazné diskontinuity, jako jsou změny politických režimů, společenských systémů či odsuny celých etnik, se projevují i ve změnách recepce a pojmání míst, objektů a potažmo i historické paměti, která je těmito místy utvářena.

V zásadě jde o čtyři hlavní skupiny pomníků. Každá skupina, dále budu používat termín „okruh“, se váže k jinému období a k jiné lokalitě, proto bude muset být použito částečně jiných metod, jiných zdrojů a pramenů.

1) V první řadě půjde o pomníky z války sedmileté, konkrétně pomníky bitvy u Kolína. Tradice bitvy u Kolína a paměť na ni je značně kontroverzní. Vídeň bitvu u Kolína, jakožto bitvu vítěznou, reflektovala. Ovšem pouze jako integrální součást celoříšské vojenské tradice, bez jakékoli podpory lokálního vzpomínání. Po roce 1918 oficiální paměť na bitvu mizí, přetrvávají pouze lokální zbytky v lidové slovesnosti. Koncem století dvacátého, v tomto případě v polovině 80. let se k místu začíná veřejnost, zprvu pouze odborná a „nadšená“, vracet. Vytváří zcela nový druh paměti, který vychází částečně z turistických cílů a částečně z „historizující hrou“ kostýmových rekonstrukcí. V žádném případě místa paměti, jenž se k bitvě váží, nepovzbuzují k žádné politické imaginaci.

2) Jinak je tomu u pomníků druhé skupiny. Ty se váží k roku 1805, resp. k bitvě u Slavkova. Místa paměti zde na rozdíl od Kolína měla zpočátku silný lokální charakter. Protože se jednalo o bitvu prohranou, z pohledu státního establishmentu neexistoval důvod, proč vytvářet jakoukoli oficiální tradici, či pěstovat paměť bitvy. S rokem 1918 přichází radikální změna. Francouzská republika patřila k nejvýznamnějším spojencům mladé Československé republiky, a proto není divu, že začaly v souvislosti se slavkovskou bitvou vznikat rozličné napoleonské společnosti, které za podpory z francouzské strany pořádaly kulturní a vzpomínkové akce, vydávaly knihy a brožury a jinými rozličnými způsoby

fixovaly paměť bitvy u Slavkova. Období po druhé světové válce bylo dobou umrtvování podobných aktivit. Po roce 1989 však tradice ožívá v nové formě, kdy opět převažuje turismus a výše zmíněné dobové rekonstrukce.

3) O osm let později, tedy v roce 1813, se na opačné straně dnešní republiky odehrálo střetnutí, které nemá v české vojenské tradici téměř žádné místo. Zajisté to souvisí i s lokalitou u které se bitva odehrála. Název Chlumec již v našem historickém povědomí „okupují“ události z let 1126 a 1775. Nicméně tradice bitvy u Chlumce měla nezpochybnitelné místo v historickém povědomí našich spoluobčanů německé národnosti. Bitva totiž patří do Pantheonu tzv. osvobozovacích válek, tj. události, která je považována za první vzednutí německého národního hnutí. Je tedy zřejmé, že po vzniku Československé republiky byli jakékoli akce „zapomenuty“ a zakazovány. Obrovské kamenné monumenty nemající na našem území obdoby tak upadly po roce 1945 do naprostého zapomnutí, kdy neoslovovaly ani místní české etnikum. Po sametové revoluci se objevují, i když v menší míře než u pomníků předešlých pokusy o obnovení tradic, alespoň na bázi estetického ohodnocení.

4) Poslední sledovanou skupinou jsou pomníky a památná místa války z roku 1866. I u nich došlo během doby k přeměně společenského vnímání a historického povědomí. Na rozdíl od předcházejících však nikdy neutvářely oslavnou vzpomínku, která by, měla iniciovat hrdost. Pokud nebyly místa paměti rakousko-pruské války vyloženými „locus non gratus“, sloužila jako místa piety, bolestné vzpomínky a jako memento budoucím generacím.

Cíle práce:

Cílem disertační práce je pomocí interpretace geneze vzniku sledovaných pomníků, pomocí zkoumání jejich tzv. druhého života (tj. nejrůznějších festivit a rituálů u nich konaných), taktéž sledováním proměn jejich účelu a vnímání estetických kvalit, odkrýt paměť, která na ně byla účelově či mimoděk delegována, vysledovat diskontinuity této paměti v průběhu času a podchytit jejich příčiny. V širším slova smyslu mohou být výsledky disertační práce využity k mapování historického povědomí sledovaných válečných událostí, resp. vlivu válečných pomníků na jeho utváření a obecně na instrumentalizaci

minulosti jako klíčové součásti identity společnosti, jejíž paměť, aby zůstala živá, musí vždy odpovídat aktuálním potřebám. Proto musí být obraz minulosti znovu skládán – například prostřednictvím fundace pomníků, či převrstvením jejich významů – v souladu s prioritami, zájmy a požadavky dané společnosti.

Struktura práce:

Práce je členěna na čtyři velké obsahové části, úvod, metodologické ukotvení problematiky a závěr. Soupis relevantních pramenů a literatury, stejně jako rozsáhlá obrazová příloha jsou samozřejmostí.

Úvodní kapitola se zaměřuje na metodologická východiska, koncepci míst paměti, jejich specifické využití českou historiografií a z toho vyplývající problematika tzv. druhého života. Zmíněna bude problematika kultury vzpomínání a kolektivní paměti. Dále bude úvod obsahovat přehled stavu současného bádání, nejvýznamnějších děl a autorů. Poslední část úvodu bude věnována pomníkům, jako specifickým zdrojům a nositelům historické paměti a jejich funkci na utváření historického povědomí, přičemž bude v prozatím obecné rovině vyzdvižena kategorie válečných pomníků, jako zvláštní a specifické skupiny památek. Zdůraznění specifík válečných pomníků umožní volně navázat částí, která rozpracovává témata smrti, umírání a oběti. Ta jsou vlastní válečným pomníkům jako takovým, neboť v jejich těsné blízkosti stojí termín „hromadný hrob“. Kultura pohřbívání a vztah ke smrti výrazně ovlivňují podobu bojišť a pomníků. Například u chronologicky nejstarší kolínské bitvy je znám jeden nevelký hromadný hrob, zatímco bojiště je definováno a symbolizováno velkým pomníkem na Křečhořském vrchu. Oproti tomu bojiště u Hradce Králové podobné památné místo ve vlastním slova smyslu postrádá, ačkoli je symbolizováno velkým počtem hromadných hrobů, ve výsledku vytvářejících unikátní soubor funerální plastiky, který nemá v Evropě obdoby. Zjednodušeně lze říci, že válečné pomníky obou bitev, tak jak o nich budu v textu hovořit, vytvářejí dvě mezní polohy mezi pietou a memorií.

Následují čtyři kapitoly, které jsou pro svůj značný rozsah dále členěny do podkapitol, a které pojednávají o jednotlivých okruzích pomníků, resp. o válečných událostech, které se k nim váží. Struktura těchto kapitol je, pokud to obsahová stránka

umožňuje, shodná. Po historickém exkurzu, který osvětlí pozadí válečného střetnutí, následují pasáže popisující konkrétní bitvu, na jejímž bojišti se pomníky nacházejí. Zvolená bitva je vždy vybrána tak, aby nejen plnila významnou úlohu v rámci sledované válečné kampaně, ale též v rámci metodologického a obsahového vymezení disertační práce. Stěžejní pasáže věnované pomníkům jsou doplněny informacemi: 1) o jejich vzniku, resp. o úvahách na vyhotovení v průběhu času; 2) o iniciaci, tj. zmapování rozličných komitétů a společností; 3) o průběhu jejich tvorby – zde je možné nalézt údaje o uměleckých návrzích, o architektonických provedeních, o stavbě či o konkrétní výzdobě a výběru oslovených umělců; 4) o jejich fundačních festivitech, jež mají pro účely disertační práce celkem tři klíčové významy, a sice: modifikační (elity jejich prostřednictvím legitimizují svoje postavení), integrující (účastí na slavnostech jedinec demonstruje svoje příslušenství ke skupině) a paměťotvorný (jejich vliv na utváření historického povědomí a kolektivní paměti je nepopíratelný); 5) o jejich druhém životě. Tato část svým způsobem přináší k části první, neboť potřeba tvorby pomníku jisté události současně charakterizuje vnímání druhého života válečné události, bitvy. Postavením pomníku nám, až na výjimky, začínají tyto dva druhé životy (tj. válečné události samotné a pomníku, který má historické povědomí o události modifikovat) splývat.

Po těchto rozsáhlejších kapitolách následuje závěr, ve kterém jsou shrnuty zobecňující teze, či naopak specifika jednotlivých pomníků a událostí a také načrtnuty kontury vztahu české společnosti k válečným pomníkům jako k uměleckým památkám i jako ke zdrojům historického povědomí.

Zvolené metody:

Primárním metodologickým východiskem disertační práce je koncept míst paměti, jenž je dílem francouzského historika Pierra Nory. Ten jeho prostřednictvím v sedmdesátých letech minulého století vyjádřil obavu ze ztráty přirozené kolektivní paměti francouzského národa ve prospěch dominující neosobní a „nežité“ historie. V několiksvazkovém díle *Les Lieux de Mémoire* se spolu s reprezentativní skupinou historiků, sociologů, etnografů a dalších znalců humanitních oborů pokusil čtenářům představit jakýsi kaleidoskop

francouzské kulturní historie a ze zbytků vstřebané paměti poskládat obrazy, které by vyplnily prostor mezi kolektivní pamětí a dějinami.

Takovéto vymezení není beze zbytku přenosné na jiné národní společnosti se zcela odlišnou dějinnou zkušeností. V českém prostředí prozatím chybí formalizace i pevnější konceptualizace míst paměti. Současně však, v návaznosti na starší tradici české historiografie a s ohledem na německé zkušenosti, byly naznačeny jisté perspektivy.

Jedním z hlavních rozdílů oproti francouzskému „čistě“ pojímanému konceptu je v českém případě koexistence několika národních pamětí ve společně obývaném prostoru. Každé společenství, které se jako takové chce identifikovat a které si k tomuto účelu vytváří ona symbolická jádra paměti, se ve svém počínání setkává s obdobnou činností sousedních/konkurenčních společenství. Proces sebeuvědomování Čechů a Němců vedl k jistému dualismu při pěstování tradic a k posilování vědomí vzájemné odlišnosti. O to zajímavější a přínosnější je hledat ona místa, kde se paměť obou etnik střetává, protíná, anebo naopak rozchází.

Možnosti rozpracování a hlubší konceptualizace míst paměti nachází v české historiografii zacílení v problematice tzv. druhého života. Ta má u nás poměrně dlouhou tradici a její zrod lze nalézt taktéž, jako v případě Norova pojetí, v 70. letech. Její kořeny tkví v marxistické historiografii. Historická skutečnost v tomto pojetí má svůj specifický přesah, který „jde“ za její časové ohraničení. „Žije“ svůj druhý život ve svých následcích a důsledcích, které determinují přítomnost i další generace, zůstávají po ní hmotné i pramenné památky a v neposlední řadě modifikuje historické povědomí.

Objevení fenoménu druhého života například významné osobnosti či události svědčí mimo jiné o tom, že historické povědomí společnosti o dané problematice dosáhlo takové úrovně, že je společnost schopna interpretovat diskontinuity daného fenoménu ve svůj vlastní prospěch a zcela v intencích výše zmíněné teze o neustále reinterpetaci, případně rekonstrukci dějinných událostí.

Jisté úskalí zvolené metody spočívá v opodstatněné kritice některých historiků, kteří poukazují na skutečnost, že koncepce druhého života je vlastně pouhou odvozeninou a důsledkem pozitivistického přístupu k dějinám v nejkryštalitější podobě, tj. že není ničím jiným než absolutním dovršením pozitivistického konceptu historického bádání (historik se snaží zohlednit vše (sic!) týkající se dané historické postavy či daného historického

problému, tedy i prameny danou dobu přesahující). Pokud zůstane historik u nashromáždění faktů jako takových, má kritik zajisté pravdu. Problému se musí čelit specifickým využíváním faktů, které by měly mnohem více vypovídat o určité historické době a situaci, recipující historickou událost, než o události samé. V přeneseném slova smyslu lze totiž tvrdit, že *„vzpomínka vypovídá mnohem více o vzpomínajících než o vzpomínaném“*.

Prameny a literatura:

Předpokládaný okruh literatury a pramenů se z větší části člení na pět velkých skupin, přičemž čtyři z nich v podstatě kopírují tematické rozčlenění dle okruhů. Jedná se samozřejmě o značné množství zdrojů vykreslujících historické a válečné pozadí sledovaných událostí. Literatura a prameny osobní povahy vzpomínkového charakteru mají spíše ilustrativní funkci. Mnohem zásadnější jsou oficiální štábní či jiné spisy, a obzvláště populárně naučné texty. Ty poukazují na rezonanci události v historickém povědomí, a tudíž přes svoji relativně minimální faktografickou výtěžnost plní v disertační práci nezastupitelnou roli.

Významné jsou též prameny k iniciaci a vzniku pomníku. Jde o archivní fondy organizací či osob, které pomník iniciovaly nebo utvářely. Takové prameny jsou ve své čisté podobě velkou vzácností a často se musíme spokojit pouze se stanovami a statuty samosprávných organizací vytvořených k účelu vzniku pomníku. Dokumenty hospodářského a ekonomického charakteru (jako účty za provedené práce, za pronájem pozemků) jsou opravdovou raritou. V jejich případě je lze suplovat zprávami z dobového tisku. Ty slouží také jako zdroj informací ve věci pořádaných festivit a slavností. Na každou hromadnou společenskou akci, jako je například slavnostní průvod, příjezd významné osoby, slavnostní odhalení památky či položení základního kamene, musí být veřejnost s časovým předstihem zvána. Dobový místní tisk je nejlepší způsob šíření takové pozvánky. S ním jsou spojeny i rozličné brožury, které se u příležitosti festivit vydávaly. Jejich nepopíratelný význam tkví ve skutečnosti, že ilustrují obraz, který si měla společnost o pomníku, resp. o sledované historické události, účelově ve svém historickém povědomí zachovat. Tyto zdroje

jsou esenciální při mapování druhého života a extrakci historické paměti. V neposlední řadě patří do této skupiny pramenů kroniky jednotlivých obcí, v jejichž katastrofách se památky nacházejí.

Jelikož bude každý jednotlivý okruh uveden vlastní podkapitolou mající za úkol zmapovat využití prameny a literaturu (v širším slova smyslu i nabídnout zběžný přehled dosavadního bádání k tématu), zmíním zde nyní pouze ty tituly, které byly použity pro metodologický podklad disertační práce. Ve své podstatě bude výčet sloužit také jako bibliografický přehled pro první kapitolu práce.

Po metodické stránce je stěžejní disertační práce Ulricha Bishoffa, který se dlouhodobě věnoval otázce pomníků upomínajících na osvobozené války roku 1813. Z tohoto textu jsem čerpal nejen mnoho podnětných obsahových prvků, ale také mi posloužil k utřídění a strukturaci mého vlastního textu. Dále výslednou podobu disertační práce ovlivnil drobný článek německého vojenského historika Larse Thümmlera, který mapuje změny v zacházení s válečnými pomníky u našich západních sousedů v průběhu 20. století.

Mezi teoretická díla zabývající se pamětí použitá v disertační práci patří v první řadě práce Pierra Nory, egyptologa Jana Assmanna a literární vědkyně Aleidy Assmannové, odborníka na orální historii Tzvetana Todorova, rakouského historika Moritze Csákyho, kielského historika Rudolfa Jaworského, italské socioložky Eleny Esposito a také příspěvkatelů a editorů velkých sborníků vzešlých na základě seminářů a konferencí s tématem paměti a míst paměti.

Všichni autoři, kteří byli doposud zmíněni, jsou zahraniční. V české historiografii je teoretických spisů i konkrétních prací popisujících místa paměti, jak již bylo zmíněno výše, poskrovnu. Zatím nevznikají ani žádná specializovaná pracoviště, ani semináře. Jedním z prvních příspěvků k českým místům paměti je příznačně kniha francouzské autorky Françoise Mayerové, ředitelky Francouzského ústavu pro výzkum ve společenských vědách CEFRES, o paměti komunismu.

V zájmu spravedlnosti je však třeba přiznat, že se nejen v posledních letech objevují i české tituly či autoři, kteří se začínají tématem zabývat. Metodicky byly inspirativní texty

Jiřího Šubrta a Štěpánky Pfeiferové, Milana Hlavačky, Svatavy Rakové, Doubravky Olšákové, Dušana Třeštíka, Jana Randáka, Miloše Havelky či Pavla Barši.

Samostatnou skupinou jsou práce, které teoreticky rozpracovávají problematiku pomníků a pomníkové kultury. Z českých prací uveďme pouze práci Zdeňka Hojdy a Jiřího Pokorného Pomníky a zapomínky a dva články Petra Gläsera zabývající se prací architekta Václava Weinzettla. V otázce funkcí festivit mi pak byly nápomocny teoretické úvahy Jeffreyho C. Alexandra.

Odkloníme-li se zcela od tematiky paměti, zvláštní postavení zauímají prameny ikonografické povahy, rozličné pohlednice, plakáty, obrazy pomníků a slavností, pamětní medaile, mince, turistické známky, naučné stezky, a dokonce i reenactment. Plní obdobnou funkci jako výše zmíněné brožury a populárně-naučné texty. Jsou jedním z pilířů, ne-li nejdůležitějším, pro konstrukci historické paměti širokou veřejností. Na rozdíl od psaného textu mohou oslovovat mnohem širší publikum. Pro názornost stačí uvést hloubku fixace obrazů o naší české minulosti prostřednictvím umělců historizujících slohů, kteří se podíleli například na výzdobě Národního divadla.

Jako poslední ve výčtu zdrojů bych uvedl samotný vývoj a tendence v dějepisectví sledovaného tématu vojenských událostí. V rámci mé disertační práce se stává pramenem i samotný vývoj historické vědy, která svým vlivem na zmiňovaná témata či vědomým i nevědomým opomíjením formuje – pomáhá (společně s výše zmíněnými zdroji) formovat – pochopitelně nejen další výsledky své práce, ale i historické povědomí, kolektivní paměť a skupinovou identitu.

Závěr:

Jedním z prvních problémů se ukázala nedostatečná aplikovatelnost konceptu míst paměti. Problém, tak jak byl zmíněn v předcházejícím textu, získal postupem práce značný rozměr. Možná východiska lze nalézt v aplikaci teorie „druhého života“ a sémantickým ukotvením pojmů, jako jsou (historická) paměť, kultura vzpomínání, tradice a „druhý život“. V tomto směru je inspirativní obzvláště dílo Jana Galandauera Bitva u Zborova – česká

legenda, které v českém prostředí nejexplicitněji definuje funkci a vliv vzpomínkových aktů na genezi a upevňování historické paměti.

Dalším problémem je také nestejná problematika jednotlivých okruhů pomníků. Nicméně každý okruh po bližším zkoumání vyjevil specificky nosné téma, jakýsi příběh, který příslušnou kapitolu vymezuje. Navíc dochází k jistému doplnění jednotlivých okruhů, které by se dali ve zjednodušené podobě vyjádřit následujícím způsobem: Bitva u Kolína je bitvou v rámci habsburské armády vítěznou, nicméně pomníky nebyly českou společností přijaty, ač jejich fundace byla finančně i morálně podporována dvorem. Bitva u Slavkova je pro rakouské zbraně porážkou, ovšem nejen bitva, ale i její pomníky patří do nejširšího historického povědomí české společnosti. O jejich instalaci však dvůr nestál. Pomníky bitvy u Chlumce a Přestanova naproti tomu odkazují k slavnému vítězství našich zbraní. Ze strany Vídně byl jejich vznik podporován v nejvyšší možné míře, ze strany české společnosti (ne tak německo-české) však nebyly přijaty a dokonce zapomenuty. Poslední bitva u Hradce Králové dala vzniknout poprvé jisté harmonii mezi českou společností a nejvyššími vládními, resp. armádními místy. Možná právě proto jsou zdejší pomníky nejen nezapomenuty, ale dokonce pilně renovovány.

V této souvislosti je třeba zmínit další zajímavé téma, které se v průběhu práce objevilo. Jedná se o tzv. reenactment, případně o současné působení komitétů na ochranu pomníků. Osvědčila se součinnost s Komitétem pro udržování památek z války roku 1866, v současné době jednak pracuje na generálním katalogu pomníků ze zmíněného válečného střetnutí a jednak pomáhá při mapování rozsahu ukotvení historické události v povědomí laické veřejnosti.

Výběrový seznam pramenů a literatury

Archivní prameny

Archiv historického muzea ve Slavkově

ev. č. M 132.

Archiv hlavního města Prahy

f. Policejní ředitelství, Československá společnost Napoleon.
Archiv města Ústí nad Labem,
f. Archiv obce Telnice.
Literární archiv památníku národního písemnictví
f. Josef Fanta
Moravský zemský archiv
f. G64: Pozůstalost A. Slováka
Obecní úřad Křečhoř
Pamětní kniha pomníku.
Státní okresní archiv Jičín
f. Vyšší průmyslová škola sochařská a kamenická v Hořicích.
Státní okresní archiv Kolín
f. Archiv města Kolín.
Vojenský historický archiv Praha
f. Ústřední spolek pro udržování válečných pomníků z r. 1866 v Čechách
f. Grafik

Tisk

Aussiger Tagblatt 1913.
Labské proudy 1898–1899.
Militär-Zeitung 1893.
Národní politika 1893, 1901, 1908, 1914, 1915, 1935.
Pražské noviny 1899, 1913.
Ratibor 1888, 1891, 1893, 1894, 1899.
Volné směry 1908.
Wiener Zeitung 1805, 1817, 1835, 1866, 1893, 1899.

Vydané prameny

Provolání Komitétu pro zřízení pomníku na bojišti Slavkovském, *Časopis matice moravské* 25, 1901, č. 1, s. 211.

Rückblicke auf die Ereignisse bei Kulm am 29. und 30. August 1813 und Beschreibung der feierlichen Einweihung des kais. russischen Denkmals bei Priesten, Prag, Leitmeritz, Teplitz Medau 1838.

ŠŤASTNÝ, Bohumil, Z hovorů prof. P. Al. Slovákova o Slavkově a Mohyle míru, *Slavkov – Napoleon – Austelitz 1805–1931*, Brno 1931, s. 109.

Výroční zpráva Komitétu pro udržování pomníků na bojišti Královéhradeckém za správní rok 1898 vzhledem k 10letému trvání spolku podaná výroční valné hromadě dne 25. března 1899 v Hoříňovsi, b. d., b. m.

Odborná literatura

ASSMANN, Jan, *Kultura a paměť*, Praha 2001.

BISCHOFF, Ulrich, *Denkmäler der Befreiungskriege in Deutschland 1813–1815*, Berlin 1977.

CONNERTON, Paul, *How societies remember*, Cambridge 1989.

CSÁKY, Moritz, *Geschichte und Gedächtnis – Erinnerung und Erinnerungsstrategien im narrativen historischen Verfahren, Klio ohne Fesseln?* Wien (etc.) 2003, s. 61–79.

ESPOSITO, Elena, *Sozial Vergessen. Formen und Medien des Gedächtnisses der Gesellschaft*. Frankfurt am Main 2002.

FRANCOIS Étienne – SCHULZE Hagen (ed.) *Deutsche Erinnerungsorte*, München 2001.

FRANCOIS, Étienne, *Místa paměti, Lieux de mémoire. Erinnerungsorte, Český časopis historický* 107, 2009, č. 3, s. 559–567.

GALANDAUER, Jan, *2. 7. 1917 – bitva u Zborova: česká legenda*, Praha 2002.

GLÁSER, Petr, *Vojenské pomníky a památníky architekta Václava Weinzettla, Historie a vojenství* 52, 2003, č. 1, s. 184–205.

HALBWACHS, Maurice, *Kolektivní paměť*, Praha 2009.

HAVELKA, Miloš, *Dějiny a smysl*, Praha 2001.

HLAVAČKA, Milan, *Místa paměti a jejich postavení v historickém a společenském „provozu“, Místa paměti česko-německého soužití*, Praha 2011, s. 16–23.

HOBBSAWM, Eric – RANGER, Terence (eds.), *The Invention of Tradition*, Cambridge, 1983.

HOJDA, Zdeněk – POKORNÝ, Jiří, *Pomníky a zapomníky*, Praha a Litomyšl 1996.

JAKEŠOVÁ, Petra – DOSTALÍK, Petr, *Válečné hroby, Eternity* 1, 2005, č. 2, s. 38–41

JÁNSKÝ, Zdeněk, *Baterie mrtvých u Chlumu v roce 1866*, Hradec Králové 2005.

- JEISMANN, Michael – WESTHEIDER, Rolf, Wofür stirbt der Bürger? Nationaler Totenkult und Staatsbürgertum in Deutschland und Frankreich seit der Französischen Revolution, *Der politische Totenkult-Kriegerdenkmäler in der Moderne*, München 1994, s. 23–50.
- JILEMNICKÝ, Alois, Kámen jako událost, Praha 1984.
- KESSLER, Vojtěch, Chlumecké bojiště z roku 1813 – pomníky, na které se nezapomíná, *Paměť míst, událostí a osobností: historie jako identita a manipulace*, Praha 2011, s. 323–331.
- KOLDINSKÁ, Marie – ŠEDIVÝ, Ivan, *Válka a armáda v českých dějinách*, Praha 2008.
- KOPECKÝ, František, *200 let tradic bitvy u Slavkova*, Brno 2006.
- KOSELLECK, Reinhart – JEISMANN, Michael (eds.), *Der Politische Totenkult. Kriegdenkmäler in der Moderne*, München 1994.
- KOSELLECK, Reinhart, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt am Main 1979.
- LAVABRE, Marie-Claire, Užívání a zneužívání pojmu paměť, *Biograf* 37, 2005, s. 57–67.
- LE GOFF, Jacques, *Paměť a dějiny*, Praha 2007.
- LIPTÁK, Lubomír, Kolektivne identity a verejné priestory, *Kolektivne identity v strednej Európe v období moderny*, Bratislava 1999, s. 117–133.
- MATSCHKE- von WICHT, Betka, Zum Problem des Kriegerdenkmals in Österreich in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, *Der politische Totenkult – Kriegerdenkmäler in der Moderne*, München 1994, s. 51–90.
- MAUR, Eduard, Ohlas napoleonských válek v českých zemích, *Napoleonské války a české země*, Praha 2001, s. 45–61.
- MAUR, Eduard, *Paměti Hor*, Praha 2006.
- MICHÁLKOVÁ, Irena – MICHÁLEK, Ladislav, *Kamenů hlas o válce roku 1866*, Praha 2009.
- NORA, Pierre (ed.), *Les Lieux de mémoire*, Paris 1984.
- NOVOTNÝ, Antonín, Bitva u Chlumce 1813 a její pomníky; Pokus o jejich ikonografii, *Vojensko historický sborník* 5, 1936, č. 2, s. 165–171.
- OLICK, Jeffrey K., Collective Memory. The two Cultures, *Sociological Theory* 17, 1999, No. 4, s. 333–348.
- OLŠÁKOVÁ, Doubravka – HERMANN, Tomáš, Místa a ne-místa paměti česko-francouzských vztahů, *Dějiny a současnost* 29, 2008, č. 2, s. 31.

- OLŠÁKOVÁ, Doubravka, K diskusi o paměti v českém kontextu druhého života", *Dějiny – Teorie – Kritika* 1 2004, č. 1, s. 269–280.
- RAK, Jiří, Udatný národ holubičích povah, *Čechy a Evropa v kultuře 19. století*, Praha 1993, s. 87–91.
- RAKOVÁ, Svatava, Místa paměti na přelomu tisíciletí: výzvy a proměny jednoho konceptu, *Paměť mít, událostí a osobností: historie jako identita a manipulace*, Praha 2011, s. 22–32.
- RANDÁK, Jan, O národních příbězích, *19. století v nás – Modely, instituce a reprezentace, které přetvořily*, Praha 2008, s. 139–151.
- SÁŇKA, Hugo, P. Alois Slovák – buditel českého Brna – Tvůrce mohyly míru, Brno 1932.
- SCHÄFER, Kirstin Anne, Die Völkerschlacht, *Deutsche Erinnerungsorte*, Bd. 2, München 2001.
- SIMON, Josef, *Průvodce po bojišti královéhradeckém z roku 1866*, Hradec Králové 1936.
- STŘÍTECKÝ, Jaroslav, Problém české identity, *Čechy a Evropa v kultuře 19. století*, Praha 1993, s. 9–14.
- ŠPATNÝ, Jan, Mohyla míru – nadčasové memento válkám, *Sborník Napoleon 1995*, Slavkov 1995, s. 26–29.
- ŠUBRT, Jiří – PFEIFEROVÁ, Štěpánka, Kolektivní paměť jako předmět historicko-sociologického bádání, *Historická sociologie*, 2010, č. 1, s. 9–29.
- THÜMLER, Lars Holger, Der Wandel im Umgang mit den Kriegerdenkmälern in den östlichen Bundesländern Deutschlands seit 1990, *Jahrbuch für Pädagogik*, Frankfurt am Main 2003, s. 221–243.
- TINKOVÁ, Daniela, Austerlitz champ de bataille : deux siècles de mémoire vivante, *Les lieux de mémoire en Europe centrale*, Paris 2009, s. 49–58.
- TODOROV, Tzvetan, Paměť před historií, *Politika paměti: antologie francouzských společenských věd*, Praha 1998, s. 91–117.
- TŘEŠTÍK, Dušan, O dějinách a paměti, *Dějiny – Teorie – Kritika* 1, 2004, č. 1, s. 107–113.
- UHLÍŘ, Dušan, Válka roku 1805 a její „druhý život“ aneb ošidnost historické paměti, *Napoleonské války a historická paměť*, Brno 2005, s. 15–20.
- VÁGNER, Petr, *Napoleonské slavnosti a napoleonské společnosti na našem území v letech 1815–1948*, diplomová práce, Univerzita Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, Pedagogická fakulta, Katedra historie, Ústí nad Labem 2000.

VEČEŘA, Josef, Proměny muzejní expozice památníku Mohyla míru v čase, *Bulletin ČSNS*, 2012, č. 54, s. 18–24.

WIESER, Stanislav, Památníky válek a jejich obětí, *Sborník společnosti pro výzkum kamenných křížů*, Aš 2008, s. 37–81.

WREDE, Alfons von, *Geschichte der k. und k. Wehrmacht. Die Regimenten, Corps, Branchen und Anstalten von 1618 bis Ende des XIX. Jahrhunderts*, Wien 1898.

ZATLOUKAL, Pavel, *Příběhy z dlouhého století. Architektura let 1750–1918 na Moravě a ve Slezsku*, Olomouc 2002, s. 702.